

MAHTUMKULU FİRÂKÎ'NİN ŞİİRLERİNDE İKİLEMELER VE ÖZELLİKLERİ

Ersin Teres* Hüseyin Bozkurt**

Giriş

Türkçe'nin sözvarlığı içerisinde yer tutan önemli yapılardan biri de ikilemelerdir. Bu yapılar; anlamı vurgulamak ve güzelleştirmek amacıyla aynı sözcüklerin tekrarı veya eş, yakın ya da zıt anlamlı sözcüklerle kurulabilir. Sadece Türkçede değil diğer dillerde de anlatımı zenginleştirmek amacıyla ikilemelerden yararlanılır.

İkilemelerin geçmişi çok eskilere dayanır. Türk dilinin yazılı olarak incelenebildiği Orhun Yazıtları'ndan başlayarak son dönem eserlerine kadar birçok metinde bu yapılara rastlamak mümkündür. Vecihe Hatipoğlu, hazırlamış olduğu “Türk Dilinde İkilemeler” adlı eserin önsözünde ikileme konusunun yapı bakımından Türkçe'nin temellerine kadar indiğini belirtmiş, ikilemelerin Türkçede çok yaygın olduğunu ve bu konu ele alınmadan Türkçe'nin yapısının aydınlatılamayacağını savunmuştur (Hatiboğlu 1981: 9).

Kaşgarlı Mahmut'un yazdığı ve ilk yazılı kaynaklardan biri olan *Divânü Lûgati't-Türk* adlı eserde de ikilemelerle ilgili şu ifadeler geçer:

“Oğuzların dilinin ince olduğu bilinmelidir. Diğer Türklerin, birisi asıl ve kök, öbürü

*Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü;

**Araş. Gör., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.

takıntı olmak üzere çift olarak kullandıkları her bir ismin ve fiilin Oğuzlar takıntı olanını kullanırlar. Hâlbuki, diğer Türkler, bunu tek olarak söylemezler. Söz gelimi: Türkler bir şeyi bir şeye kattıkları zaman “kattı kardı” derler. Burada kök olan “kattı”dır. “Kardı” kelimesi takıntıdır. Oğuzlar, bir şeyi bir şeyle karıştırdıkları zaman “kardı” deyip, asıl olanı bırakırlar. Yine böyle, Türkler “edgü yawlak” derler, iyi kötü demektir. Edgü = iyi, yawlak = yavuz, kötü anlamındadır. Bu ikisini birlikte kullanırlar. Tek olarak birisini kullanmazlar. Oğuzlar ise bunları tek, yalnız olarak kullanırlar.” (DLT 1939: 432; Dankoff-Kelly 1982: 326).

İkilemelerle ilgili bugüne kadar birçok çalışma yapılmış, dolayısıyla farklı tanım, tasnif ve değerlendirmeler ortaya çıkmıştır. Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan Türkçe Sözlükte ikileme “Anlamı güçlendirmek için aynı kelimenin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın, karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana kullanılması: *Yavaş yavaş, irili ufaklı, aşağı yukarı* gibi.” şeklinde tanımlanmıştır (TS 2009: 948).

İkilemelerle ilgili müstakil bir kitap olabilecek kadar ayrıntılı bir çalışmayı Vecihe Hatipoğlu yapmıştır. Hatipoğlu kitabında ikilemeleri şu şekilde tanımlar:

“İkileme, anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır.” (Hatiboğlu 1981: 9).

Türkmen Türkçesinde İkilemeler

İkilemeler Türkmen Türkçesinde sık başvurulan anlatım özelliklerinden biridir. Hatta öyle ki bir cümlede birkaç ikileme birden kullanılarak anlam daha da pekiştirilir.

“**Ata-enâniñ** gövni **oğulda-gızda**, **oğul-gızıñ** gövni **dağda-düzde** diyen sözi eşidipmidiniñ?” cümlesi buna örnek olarak gösterilebilir.

Türkmen gramerlerinde “sözcük türleri” başlığı altına incelenen ikilemeler “tırkeş söz” ifadesiyle karşılanmaktadır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak ikilemeler yazıda öğeleri arasına kısa çizgi (-) konularak gösterilir.

Türkmen Türkçesinin yazı dili olarak gelişmesinde önemli bir yere sahip olan Mahtumkulu da şiirlerinin birçoğunda yukarıda bahsettiğimiz ikilemeli yapıları kullanmıştır. Şiirde ahenk unsurlarının başında gelen bu yapılar kuruluş bakımından farklılıklar arz etmektedir. Biz bu çalışmamızda Mahtumkulu’nun bazı şiirlerini tarayarak onlardan derlediğimiz ikilemeleri çeşitli açılardan incelemeyi amaçladık.

1. Mahtumkulu Firâkî’nin Şiirlerindeki Anlam Bakımından İkilemeler***

1.1.Eş Anımlı Kelimelerden Oluşan İkilemeler

Dilbilimdeki “bir kavrama bir gösterge” ilkesinden hareketle bir dilde aynı anlamlı iki sözcüğün olamayacağı bilinmektedir. Kavram alanı aynı gibi gözükse de bu kelimeleri birbirinden ayıran küçük farklar vardır. Türkçede aynı anlama gelen (eş anlamlı)

* Mahtumkulu Firâkî’nin şiirlerinden yapılan alıntılarda Baýmuhammet Atalyýewiç Garryýew’in *Magtymguly, Türkmen döwletneşir, Aşgabat, 1959* adlı çalışmasından yararlanılmış ve bu çalışmaya ait sayfa numaraları gösterilmiştir.

sözcüklerin biri genelde yabancı dillerden alıntıdır. Vecihe Hatipoğlu da bu düşünceyi desteklemektedir. Hatipoğlu; bu tür ikilemelerin görünürde aynı anlamlı sayılsa da, her yerde birbirlerinin yerine kullanılmadıkları için, gerçekte aynı anlamlı olmadıklarını savunmuş, sadece aynen tekrar eden kelimelerle kurulan ikilemelerin bu gruba dahil edilebileceğini belirtmiştir (Hatipoğlu 1972: 58).

Bizce bir düşüncenin aynı anlama gelen farklı sözcüklerle tekrarlanması, anlatılmak istenen düşüncenin öneminden kaynaklanmaktadır. Anlatıcı bu önemi okuyucuya aktarmak veya hissettirmek için bu tür ikilemelerle düşüncesini pekiştirmektedir.

Mahtumkulu'nun taradığımız bazı şiirlerinde anlamları aynı olan kelimelerle kurulmuş bazı ikilemeler tespit ettik. Bu ikilemelerin özellikleri aşağıdaki gibidir:

İlinu-ýurdun byrakmaz,
Bela bakmaz, nârse ýokmaz.

(Garryýew 1959: 6)

“İl-yurt” ikilemesini oluşturan kelimelerin her ikisi de aynı anlamda ve Türkçe kökenlidir. İkilemenin kuruluşu Türkçe kelime + Türkçe kelime şeklinde olmuştur.

Öwrüler bu **döwran-döwür**
Ähli musulmana gökleň.

(Garryýew 1959: 6)

“Döwran-döwür” ikilemesindeki aynı anlamlı iki kelime de Arapça kökenlidir. Dolayısıyla bu ikileme Arapça kelime + Arapça kelime şeklinde kurulmuştur.

Gaýgy-gamda eziz ömrüm solduryp,
Sum pelek azabym reýgan eýledi

(Garryýew 1959: 8)

“Gaygı-gam” ikilemesi biri Türkçe diğeri Arapça olan aynı anlamlı iki kelimeyle kurulmuştur. İkilemenin yapısı Türkçe kelime + Arapça kelime şeklindedir.

Gelene garşy çyk, bolsa mejalyň,
Ýagşy tutawergil **niýetiň-pälin**.

(Garryýew 1959: 101)

“Niyet-päl” ikilemesindeki her iki kelime de köken olarak Arapçadır. Bu ikilemenin kuruluşu da Arapça kelime + Arapça kelime biçimindedir.

Örneklerden hareketle Mahtumkulu'nun şiirlerindeki bazı ikilemeler incelendiğinde, ikilemeleri oluşturan kelimelerin Türkçe + Türkçe, Türkçe + Arapça, Arapça + Türkçe, Arapça + Arapça şeklinde kurulduğu söylenebilir. Arapça + Türkçe veya Türkçe + Arapça şeklinde kurulan ikilemeleri, anlam pekiştirmelerinin yanı sıra dildeki yabancı kökenli kelimelerin daha anlaşılır kılınma çabasıyla açıklayabiliriz. Türklerin İslâmiyeti kabulüyle birlikte Arapça'nın tesiri hızla artmış ve Türkler arasında Arapça kökenli kelimeler hızla yayılmıştır. Arapça kelimelerin halk arasında daha kolay anlaşılması ve benimsenmesi için birçok yazılı kaynakta Türkçe kelime karşılıkları da verilmiş ve bahsi geçen kuruluştaki ikilemeler ortaya çıkmıştır.

1.2.Yakın Anlamlı Kelimelerden Oluşan İkilemeler

İkilemeleri oluşturan kelimeler kavram alanı bakımından birbirinin yerine

kullanılmasa da anlam olarak birbirine çok yakın olabilir. Burada amaç, pekiştirmenin yanında ikilemelerin kavram alanlarını da genişletmektir. Mehmet Ali Ağakay, “Yakın anlamlı sözcüklerle oluşturulan ikilemeler kavram çerçevesini genişletmeye yarar.” diyerek bu düşüncüyü desteklemektedir (Ağakay 1954: 104).

Saadet Çağatay’a göre ise bu tür ikilemelerde birinci ya da ikinci sözcüğün anlamı bütün ikilemeyi kapsar. Burada kural kesin değildir, bazen ikilemeyi oluşturan ikinci kelime genel anlamı sağlarken bazen de birinci kelime sağlar. İkilemenin anlamı bir kelimedenden sağlandığında diğer kelime anlamını kaybedebilir. Bunun sonucu olarak da her iki kelime anlam olarak bir kavramı çağrıştırmış olur. İşte ikilemelerin bir kelimeymiş gibi anlam bağının sıkı olması bundan kaynaklanmaktadır. Bu açıdan ikilemelerde öğelerden birinin anlamının bilinmesi ve buna istinaden anlam verilmesi ikilemelerin anlamlandırılmasında yeterli olmaktadır (Çağatay 1978: 39).

İkilemelerin yakın anlamlı sözcüklerle kurulmasında anlamın dışında ses ve ahenk de önemlidir. Bu konuyla ilgili Hatiboğlu, ikilemelerle ilgili kitabında şu açıklamayı yapmıştır:

“Anlamları yakın olan sözcüklerden kurulan ikilemelerde de, her iki sözcüğün kendi anlamında başlı başına kullanıldığı görülür. Fakat yakın anlamlı sözcüklerden kurulan ikilemelerdeki sözcüklerin bazılarında anlamdan başka, ses ve biçim yakınlıkları da vardır” (Hatiboğlu 1981: 58-59).

Mahtumkulu’nun şiirlerin anlam olarak birbirine yakın olan kelimelerle kurulan birçok ikileme bulunmaktadır.

Bu ikilemelerin bazılarında sadece anlam değil ses ve biçim bakımından da benzerlikler vardır. Şiirde önemli ahenk unsuru olan ikilemeler; aynı eki almış, aynı ünsüzle başlayan kelimelerle kurularak bu ahenk daha da pekiştirilir.

Garga salsañ, tuğun bile depişer,

Haybatyndan **dağlar-daşlar** gapyşar.

(Garryýew 1959: 5)

Mertden bolan ýygyn görse, ýol başlar,

Namart ogly **deñin-dusun** aňlamaz.

(Garryýew 1959: 21)

Oğlanlykda bilmez idiñ, beg idiñ,

Ýamana hiç ýokmaz **sözün-öwüdiñ**

(Garryýew 1959: 84)

Dünýä sözi menzär duzsuz tagama,

Söz içinde **gelin-gyz** hem bolmasa.

(Garryýew 1959: 44)

Bazı ikilemelerde ise ses ve biçimden ziyade anlam yakınlığı ön plandadır. Bu tür ikilemeleri oluşturan kelimeler bazen yabancı kökenli de olabilir: *sähra-meydan, dost-ýar, bag-bostan*.

Gadam goýdum ol **sähraýa-meydana**, Arapça + Arapça

Jan kaýsydyr, jahan kaýsy, bilmedim.

(Garryýew 1959: 60)

Ärden gitse ygtybarlar,

Sowar ondan **dosty-ýarlar**

Farsça + Farsça

(Garryýew 1959: 93)

Türkçe kelimelerle kurulan ikilemelerde anlam yakınlığı ön planda gözükmesine rağmen kelime dizilişlerinin ve seçimlerinin de rastgele yapılmadığı anlaşılmaktadır. Aynı harfle başlayan ve yakın anlamlı farklı kelimelerle kurulan ikilemeler bunlara örnek olarak gösterilebilir. Aşağıda aktardığımız ikilemeleri oluşturan kelimeler hem aynı ünsüzle başlar hem de yakın anlam ihtiva eder.

İki dostuň arasynda

Ýaman-ýowuz iş olmasyn.

(Garryýew 1959: 79)

Ilimni uğratdy **dağy-düz** bile,

Rehm eden bolmady, bağtym garadyr.

(Garryýew 1959: 108)

Dürli-dümen otuň biter,

Her deräň bir ile ýeter

(Garryýew 1959: 134)

Kaddy-kamaty belent, zybaýa aşyk bolmuşam.

(Garryýew 1959: 160)

1.3. Zıt Anlamlı Kelimelerden Oluşan İkilemeler

İkilemeleri oluşturan kelimelerin birbiriyle zıt anlamlı bağlantıları olabilir. Bu kelimeler kavram alanı bakımından birbirinin tam tersi durumundadır. Anlamca birbirinin zıddı olan bu kelimeler, ikileme kurduğunda ise durum değişir. Bu tür ikilemeler cümleye kelimelerin durumuna göre “bütünleyicilik, karşıtlık, ortalama” anlamları sağlayabilir. Çoğu zaman da anlatılmak istenen kavramın sınırlarını belirtir.

Ağakay’a göre ise anlamı karşıt olan sözcüklerden oluşan ikilemeler mecaz yoluyla yeni bir kavram yaratmaya, iki karşıt kavramı uzaklaştırıp iki kutuplu bir düşünce anlatmaya ya da iki ihtimali karşılaştırıp “ikircillik” meydana getirmeye yarar (Ağakay 1954: 104).

Mahtumkulu’nun bazı şiirlerinde zıt anlamlı kelimelerle kurulan ikilemeler bu anlatılan özelliklerden bazılarını göstermektedir:

a. Kavramları birbirinden uzaklaştırarak iki kutuplu bir düşünce ifade eder: *ağy-garany, baryn-ýogun, belentli-pesli*.

Imdi anyň **baryn-ýogun** deň bildim,

Sut kaýsydyr, zyýan kaýsy, bilmedim.

(Garryýew 1959: 60)

Seljerer men indi **ağy-garany**,

Dost, rakyp, gardasym, haky, ýarany,

(Garryýew 1959: 145)

Adam ýaradylmys **belentli-pesli**,

Akylly, pikirli, aňly, paýhasly,

(Garryýew 1959: 145)

b. Açıklanan kavramın sınırlarını belirtir: *gice-gündüz, öñi-ardı.*

Señrikläp, abanyp duran gaýalar,

Öñi-ardy saýy-soly Gürgeniñ.

(Garryýew 1959: 2)

Hak aşyklar názli ýaryñ jemalyn

Bir görsem diýip, **gije-gündiz** zar eýlär.

(Garryýew 1959: 17)

Gije-saba ýatmaýyr,

Geler olarnyñ nalasy.

(Garryýew 1959: 12)

c. Zıt anlamlı fiillerle kurulan bazı ikilemelerde cümlelere “git gide, gittikçe” anlamları sağlar.

Dura-bara dosty sowyr

Garyp galan barsyz ärden

(Garryýew 1959: 63)

d. Bazı cümlelerde “eninde sonunda, mutlaka” anlamlarında kesinlik ifadesi olarak kullanılır.

Ýeter saña **iru-giç**, ne ýazylsa kysmatda

(Garryýew 1959: 137)

2. Kelime Tekrarlarıyla Kurulan İkilemeler

Bazı ikilemeler ses, yapı ve anlam bakımından aynı kelimenin tekrarıyla oluşur. Bu ikilemeler cümle içinde isim, sıfat, zarf gibi çeşitli görevler üstlenir. Aynı kelimenin tekrar etmesinden dolayı bazı dilbilimciler bu yapıları “tekrarlar” ya da “yinelemeler” olarak tanımlamışlardır. Bu kelime grupları her ne kadar aynı kelimenin yinelenmesiyle oluşsa da uzun süre bir arada kullanılmaktan kaynaklanan kalıplaşmadan dolayı ikileme olarak adlandırılmalıdır.

İncelediğimiz Mahtumkulu divanındaki şiirlerde de bu yapılara sıkça rastlanmaktadır. Bu tür ikilemeler bazen isim bazen de fiil tekrarlarıyla kurulur.

2.1. İsim Tekrarlarıyla Oluşan İkilemeler

İsim tekrarlarıyla kurulan ikilemelerde ikilemeyi oluşturan isim unsurları basit ya da türemiş şekillerden oluşabilir.

a. Türemiş İsimlerle Kurulanlar

Taradığımız şiirlerde türemiş isim + türemiş isim şeklinde kurulan ikilemelerde isim türetmeleri büyük ölçüde fiillerden yapılmıştır.

Hijran meni goýdy sabyr dagyndan,

Pyrak **boğum-boğum** söküp baradyr...

(Garryýew 1959: 35)

Akyllar bar, basa baglap keçeler,

Içgin-içgin sorsañ, mağny saçalar.

(Garryýew 1959: 48)

Mejnun kibi sährada ağlaý-ağlaý gezdiğim,

Gözüm ýasyn merjen deý **düzüm-düzüm** düzdüğim.

(Garryýew 1959: 30)

b. Basit İsimlerle Kurulanlar

Bazı ikilemeler ise basit isim + basit isim kuruluşundadır.

Zemin seni **hâli-hâli** ýutarmy,

Akyl bolan munda bigam ýatarmy?

(Garryýew 1959: 68)

Ýetmiş iki millet **bölek-bölekdir**,

Bu bölekden goşman özge böleşe.

(Garryýew 1959: 105)

Ýiğrimimde **mestan-mestan** gezerdim,

Ýiğrim bäsde ganym okun düzerdim.

(Garryýew 1959: 144)

Dem-dem çykyp seýrana,

Gezer döwran içinde

(Garryýew 1959: 139)

Bu dünýäni asmandaky reň bildim,

Yssy-yssy asylyşdym, soň bildim.

(Garryýew 1959: 60)

2.2. Fiil Tekrarlarıyla Oluşan İkilemeler

İncelediğimiz şiirlerde ikilemeler fiilimsi eki almış fiilerin tekrarlarıyla kurulmuştur. İkilemelerin çoğu *-a* zarf-fiil eki almış fiil tekrarıyla kurulurken bazıları ise *-p* zarf-fiil ekiyle kurulmuştur.

Şeýle güýçlendimi yşkyňzy ýada?

Hetdin bilmeý, **aşa-aşa** düsüp sen!

(Garryýew 1959: 33)

Joşgun berip yşk odun, **gaýnap-gaýnap** gyzdygym,

Şibli kibi bir dagy ýandyrdygym bilmezmiň?

(Garryýew 1959: 30)

Bara-bara köňül geçer

Tagsyby ýok, arsyz ärden.

(Garryýew 1959: 64)

Gana-gana içdim dostuň zährini,

Zährin sypa sansam, salmaz mährini.

(Garryýew 1959: 167)

3. Özel İsimlerle Kurulan İkilemeler

Türkçede özel isimlerle kurulmuş ikilemelerin sayısı azdır. Hanya'yı Konyayı, Çin'den Maçin'e, Ali Veli, Hasan Hüseyin bu şekilde kurulmuş ikilemelere örnek olarak gösterilebilir. Mahtumkulu'nun bazı şiirlerinde özel isimlerle kurulmuş ikilemelere rastlanmaktadır.

Bu şiirlerdeki ikilemeler özel isim + özel isim veya cins isim + özel isim şeklinde kurulmuştur.

Hüthüt kimin Pereñden Cyn-Maçyn diýp bardyğym özel isim + özel isim
Bağ içinde Bylkysyñ saçyn açyp gördüğim
(Garryýew 1959: 30)

Däli-Mejnun yşk eseri etmeğen cins isim + özel isim
Perizat Leýliniň gadryn näbilsin.
(Garryýew 1959: 83)

Hak ýadyny okyr men özel isim + özel isim
Şam-Şebistan içinde.
(Garryýew 1959: 140)

4. Yabancı Kökenli Kelimelerle Kurulan İkilemeler

Türkçe yazılı olarak incelenebildiği ilk dönemlerden bu yana çeşitli dillerin etkisinde kalmıştır. Bu etkileşimden dolayı kelime alışverişi giderek artmıştır. Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde çeşitli dillerden Türkçeye giren birçok yabancı kelime gerek tercüme metinlerde gerekse te'lif eserlerde kullanılmaya başlanmıştır. Yeni kabul edilen İslâm dinini öğrenmek isteyen insanlar dini nitelikli eserlere daha çok ilgi gösterdiğinden, dönemin sanatçıları Arapça ve Farsçadan birçok eseri tercüme yoluyla Türkçeye kazandırmıştır. Yapılan tercümelere Türkçe kelimelerle aynı anlama gelen yabancı kelimeler bir arada kullanılarak halkın İslâm kültürünü özümsemesi amaçlanmıştır.

Türkçede aynı anlamlı veya yakın anlamlı kelimelerle kurulan ikilemelerin büyük bir kısmı yukarıda bahsedilen durumlar neticesinde ortaya çıkmıştır. Şinasi Tekin de bu konuda aynı düşünceyi savunarak, ikilemeler yoluyla dilimize giren kelimelerin yeni benimsenen dinle ilgili olduğunu belirtmiştir. Tekin'e göre din faktöründen başka kültürel ve sosyal etkileşim de dilimize ikileme yoluyla yabancı kelimelerin girmesine neden olmuştur. Böylelikle yeni benimsenen din ya da kültüre uyum sağlamak için o din ve kültürün kavramlarının öğrenilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda bu kavramlarla beraber Türkçedeki karşılıkları da kullanılarak aynı anlamlı iki kelimeyle bir kavram anlatılır hale gelmiştir (Tekin 2001: 107).

Türkmen Türkçesindeki ikilemelerde genelde ilk öge Türkçe ikinci öge Arapça veya Farsçadır. Bunun yanında birinci ögesi Arapça veya Farsça ikinci ögesi Türkçe olan ikilemeler ve her iki ögesi de Arapça veya Farsça olan ikilemeler de bulunmaktadır. Mahtumkulu'nun şiirlerde bahsi geçen şekillerde kurulmuş birçok ikileme bulunmaktadır. Bunlardan bazıları aşağıda belirtilmiştir.

a. Arapça + Farsça

Gel, köñül, gözlegil älem-jahany,
Näden üçin beýle joşa düşüp sen?
(Garryýew 1959: 33)

b. Arapça + Türkçe

Muhannes giň ýerde akyl saýynar,
Dar ýerde akyly-husy syndyrar.
(Garryýew 1959: 77)

c. Arapça + Arapça

Könlüm istär, gezsem dünýä-älemi,

Ganatym ýok, uça bilmen, neýläýin!

(Garryýew 1959: 29)

Meýdandaky suwsuz aryğa ogşar

Her kimniň sahawat-haýry bolmasa.

(Garryýew 1959: 41)

Magtymguly, çekseň jepa-jebir, bil

Hudaga hoş geler, şükür-sabyr, bil.

(Garryýew 1959: 67)

Pikir-zikriň dünýä malyna berme,

Karuna ogşatma tutan päliňni.

(Garryýew 1959: 107)

Pyragy diýr, din-imanym

Ýetdirmez, uýat eýleýir.

(Garryýew 1959: 179)

d. Türkçe + Arapça

Güýjünden-kuwwatyndan,

Dünýäniň nobatyndan

(Garryýew 1959: 90)

e. Farsça + Farsça

Abraý bile tabsyrawer bu jany,

Munda gelen ýary-ýaran galmady.

(Garryýew 1959: 120)

5. Akrabalık Bildiren Sözcüklerle Kurulan İkilemeler

Ynjatsa ogul-gyz, ene-atasyn,

Toba kylmaý taňrym geçmez hatasyn

(Garryýew 1959: 48)

Ýürek daýanjydyr oğul-zürýaty,

Şirin mahbup erer süňňüň kuwwaty.

(Garryýew 1959: 96)

6. Fiilimsilerle Kurulanlar

a. İki Ögesi de Aynı Fiilimsiyle Kurulan İkilemeler

Türkmen Türkçesinde aynı veya farklı fiillere çeşitli fiilimsiler eklenerek ikilemeler kurulmuştur. Zarf-fiiller ve sıfat-fiiller sayı bakımından diğer isim-fiillerden daha fazladır. Fiilimsilerle kurulan bu ikilemeler, cümlede isim, sıfat ve zarf işlevleriyle kullanılmıştır.

Ýagşy är il aýbyn açmaz,

Göre-bile haram içmez

(Garryýew 1959: 58)

Bir niçämiz goly bagly gul bolup

Niçeler zynda sargaryp-solup

(Garryýew 1959: 8)

Bala sesin diňlär, asyp gulağyn,
Döke-döke göz ýaşynyň bulağyn.

(Garryýew 1959: 195)

b. Ögeleri Farklı Fiilimsilerle Kurulan İkilemeler

Bu ikilemeler, genelde zıt veya yakın anlamlı fiillere *-p* ve *-mA* fiilimsi eklerinin getirilmesiyle kurulmuştur. Birinci öge *-p* ekini alırken ikinci öge *-mA* ekini almaktadır.

Dağlaryň çykyp-inmesi,
Çohlaryň göçüp-gonmasy,
Dünýäniň ağyp-dönmesi

Peleğini gerdisindedir.

(Garryýew 1959: 99)

Gülüp-oýnamadyk bile sat bolup
Başdan gitdiň, bütün bizden ýat bolup
(Garryýew 1959: 200)

7. Hal Ekleriyle Kurulanlar

Hal ekleriyle Türkçede farklı şekillerde ikilemeler kurulur. Özellikle *-dAn* çıkma bildiren hal ekiyle kurulan ikilemeler, Türkiye Türkçesinde genelde “-a” yönelme hal ekini de alır. “Baştan ayağa” ikilemesi bu şekilde kurulmuştur. Türkmen Türkçesinde bu tür ikilemelerde ilk unsur “-dAn” hal ekini alırken ikinci öge “-A” hal ekini almaz ve genelde yalın halde bulunur.

“*Kakacan bilen Vitya ona hovandar hökmünde başdan-ayak göz-gulak bolup durdular.*” (Tağanov 1992: 446) cümlesindeki altı çizili ikileme buna örnek olarak gösterilebilir.

a. Yalın Hal + Çıkma Hali

Öz-özünden akly ýetmez,
Akyllar sözünü tutmaz.

(Garryýew 1959: 58)

Ýyl-ýyldan pezihat artar eýýama,

Hakyň özi getirmese enjama

(Garryýew 1959: 44)

b. Bulunma Hali + Bulunma Hali

Ajal geler, oýda ýok,
Görmek ýylda-ayda ýok.

(Garryýew 1959: 89)

Ilde-günde ýokdur meniň kararým,

Dert üstüne artdy gaýta azarým.

(Garryýew 1959: 200)

c. Çıkma Hali + Yönelme Hali

Çekiler gyldan-gyla magşar hasabyň, eý gözüm.

(Garryýew 1959: 131)

Ýaz ýetinçä ýer-gögi, günden-güne zyýatdyr.

(Garryýew 1959: 137)

Uğrum bilmeý, ýoldan-ýola azarkam,

Hup mekana, hup saraýa sataşdym.

(Garryýew 1959: 158)

Ýusup gezer tilden-tile,

Seýda bolup gülden-güle,

Sorag salyp, ilden-ile

Çykam Ýusup diýe-diýe.

(Garryýew 1959: 198)

Sonuç

Şiirde ahenk unsuru olan ikilemeler Mahtumkulu'nun şiirlerinde de fazlaca kullanılmaktadır. İncelediğimiz şiirlerden hareketle Türkmen Türkçesindeki ikilemelerle Türkiye Türkçesi ikilemeler arasında birtakım benzerlik ve farklılıklardan söz edilebilir. Bunlar maddeler hâlinde aşağıda gösterilmiştir:

1. Türkmen Türkçesinde ikilemelerin Türkiye Türkçesindeki ikilemelerle ses benzerliği bakımından birtakım ortak noktaları bulunmaktadır.

2. Her iki Oğuz grubu Türk lehçesinde de ikilemelerin ön ve son seslerinde benzerlik vardır. Bu benzerlik hem ince sıradan ünlülerle hem de kalın sıradan ünlülerle sağlanır ve bir çeşit kafiye oluşturulur.

Türkiye Türkçesi'nde *sağ salim, bağ bahçe, soy sop, yırtık pırtık; süklüm püklüm, dirlik düzenlik*.

Türkmen Türkçesinde *bağ-bakca, toy-tomaşa, geyim-geçim, yetim-yesir, beyikli-pesli* gibi.

3. İkilemeler, uzun yıllar birlikte kullanıldıkları için aralarında çok güçlü bağlar bulunan aynı ya da farklı kelimelerden oluşan yapılardır. Bu kelimeler bazen yalnız başına kullanılmadıkları gibi yerleri de değiştirilemez. Hem Türkiye Türkçesindeki ikilemelerde hem de Türkmen Türkçesinde ikilemelerde bu yapıda birçok kuruluş bulunmaktadır.

4. Türkçe ikilemelerde iki öge rastgele yan yana gelmez, bir sıralanış ilkesine göre ikilemeler kurulur. Bunlardan biri bilinenden bilinmeyene doğru bir sıralanıştır. Genellikle önce anlamı bilinen Türkçe, sonra da anlamı bilinmeyen yabancı kelimeler kullanılır.

5. Türkmen Türkçesinde aynı veya farklı isimlerden çeşitli çekim ekleriyle kurulan bu ikilemeler Türkiye Türkçesindekinden biraz farklıdır. Özellikle *-dAn* çıkma bildiren hal ekiyle kurulan ikilemeler, Türkiye Türkçesinde genelde *-A* yönelme hal ekini de alır. Meselâ *baştan ayağa* ikilemesi bu şekilde kurulmuştur. Türkmen Türkçesinde *başdan ayak* örneğinde olduğu gibi, ikilemeyi oluşturan ilk unsur *-dAn* hal ekini alır ama ikinci öge *-A* hal ekini almayarak genelde yalın halde bulunur. Bu tür ikilemelerin sayısı ise azdır: *cana-can, doğrudan-doğrı, haydan-hay*.

6. Türkmen Türkçesinde isimlerin birçok çeşidiyle ikilemeler kurulmuştur. Sayı isimleri ve cins isimlerle kurulan ikilemeler bunlara örnektir. Türkiye Türkçesinde “Çin'den Maçın'den, Hanya'yı Konya'yı, Ali Veli, Hasan Hüseyin, Ahmet Mehmet”

gibi özel isimlerle de ikileme kurulmuştur. Bu yapıdaki ikilemelere Türkmen Türkçesi sözlüklerinde rastlanmamasına rağmen incelediğimiz *Mahtumkulu Divanı*'nda bazı yerlerde kullanılmıştır.

Bu ikilemeler şunlardır: Çyn-Maçyn, Dâli-Mejnun, Şam-Şebistan.

Sonuç olarak Oğuz grubu Türk lehçelerinin iki temsilcisi olan Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki ikilemelerde pek çok ortaklık bulunmaktadır. İncelediğimiz şiirlerde, uzun yıllar çeşitli sebeplerden dolayı birbirine uzak düşen bu iki Türk lehçesinin, birçok ortak özelliği korumuş olduklarını görmekteyiz. Bunun başlıca sebebi birçok yönden birbirine kenetlenen iki kelimenin oluşturduğu ikilemelerin, etkileşime ve değişime kapalı olmasıdır. İkillemelerde bazı fonetik değişiklikler dışında birçok yapı ve diziliş ilkesinin ortak olması bunu destekler niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Ağakay, Mehmet Ali, “Türkçede Kelime Koşmaları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1954, s. 97-104.
- Ağakay, Mehmet Ali, “İkizlemeler Üzerine”, *Türk Dili*, Türk Dil Kurumu Yayınları, c. 2, s. 7, Ankara, 1953.
- Atalay, Besim, *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi*, c. 1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1939. (DLT)
- Bozkurt, Hüseyin, *Türkmen Türkçesinde İkilemeler*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013.
- Çağatay, Saadet, “Uygurcada Hendiadyoinler”, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler 1*, Ankara, 1978.
- Çağatay, Saadet, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1972.
- Dankoff, Robert [with James Kelly], *Mahmud al-Kaşyari, Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Luyat at-Turk) 1-3*, Harvard University Press, Boston, 1982-1985. (Dankoff-Kelly)
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1-2*, ed. Ahmet Bican ERCİLASUN, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Garryyew, Baýmuhammet Atalyýewiç, *Magtymguly*, Türkmenöwletnesir, Aşgabat, 1959.
- Hatipoğlu, Vecihe, *Türk Dilinde İkileme*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1981.
- Korkmaz, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.
- Tağanov, Şamırat, *Gara Yılğın*, Aşgabat, 1992.
- Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Türkmenistan SSR İlimler Akademiyası Neşriyatı, Aşgabat, 1962.
- Tekin, Şinasi, *İştikakçının Köşesi*, Simurg Yayınları, İstanbul, 2001.
- Türkçe Sözlük*, haz. Şükrü Hâluk Akalın vd, 10. bsk., Türk Dil Kurumu, Ankara, 2009. (TS)
- Tuna, Osman Nedim, “Türkçede Tekrarlar”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, sy. 3, İstanbul, 1950, s. 429-447.
- Tuna, Osman Nedim, “Türkçede Tekrarlar (2)”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, c. 4, sy. 1-2, İstanbul, 1950, s. 35-82.

Özet

**MAHTUMKULU FİRÂKÎ’NİN ŞİİRLERİNDE İKİLEMELER VE
ÖZELLİKLERİ**

Eski Türkçe döneminden beri yazılı metinlerde cümlelerdeki anlamı vurgulamak ve güzelleştirmek amacıyla çeşitli yapılardan yararlanılmıştır. Bu yapılardan biri de ikilemelerdir. Türkçenin hemen her döneminde kullanılan ikilemelere günümüz Türk dillerinin yazılı kaynaklarında da rastlanır. Türkmençe de bu dillerden biridir. Türkmençe yazılmış metinlerde ikilemelere sıkça başvurulur. Klasik Türkmen edebiyatının ve en önemli müelliflerinden biri de Mahtumkulu Firâkî’dir. Türkmençenin yazı dili olarak gelişmesinde önemli bir yere sahip olan Mahtumkulu, şiirlerinin birçoğunda anlatım zenginliği ve ahenk unsuru olarak ikilemeli yapıları kullanmıştır. Mahtumkulu’nun şiirlerinde ahenk unsurlarının başında gelen bu yapılar kuruluş bakımından farklılıklar arz etmektedir. Biz de bu çalışmamızda Mahtumkulu’nun bazı şiirlerini tarayarak onlardan derlediğimiz ikilemeleri çeşitli açılardan inceledik. Öncelikle belli bir düzen içerisinde bu yapıları tasnifledik. Yapılan tasnifleri alt başlıklar şeklinde sıraladık. Bu başlıklar altında yapıları izah etmeye çalıştık. Bunu yaparken sık sık Türkiye Türkçesi’ndeki ikilemelerle karşılaştırma yaptık. Bu açıdan Oğuz grubu Türk Dillerinin iki farklı kolunu temsil eden bu yazı dilleri arasında benzerlikleri ve farklılıkları da ortaya koymaya çalıştık. Çalışmamızda Baýmuhammet Atalyýewiç Garryýew’in “Magtymguly” adlı eserinden faydalandık.

Anahtar Kelimeler: İkilemeler, Mahtumkulu Firâkî, Türkmençe, Oğuz Grubu Türk Dilleri.

Abstract

**REDUPLICATIONS AND THEIR FEATURES IN MAHTUMKULU
FİRÂKÎ’S POEMS**

Various patterns have been benefited from in order to emphasise the meaning of the sentences within the written texts and to enhance them since the Old Turkic period. One of these patterns is the reduplication. Reduplication, which has been used during almost every period of the Turkish language, can also be seen in the written resources with current Turkish languages. Turkmen is also one of these. Reduplication is frequently used in texts that are written in Turkmen. One of the principle writers of the classical Turkmen literature is Mahtumkulu Firâkî. Mahtumkulu, who has an important place with regards to the development of the Turkmen, has used reduplication patterns in most of his poems as the richness of the expression and as the element of harmony. These patterns, which are the main ones of element of harmony for poems of Mahtumkulu, differ by way of formation. In this respect, we have studied some of the reduplications in our study, which we had compiled by scrutinising some of poems of Mahtumkulu, in various aspects. We have

primarily classified these patterns in a certain order. We have listed these classifications we have carried out in the form of subtitles. We have tried to explain those patterns under these subtitles. We have frequently compared those with those reduplications available in Turkish. In this respect, we have tried to establish similarities and differences between these written languages, which represent two different branches of Turkish languages of the Oghuz group. We have made use of work of Baýmuhammet Atalyýewiç Garryýew with the name of “Magtymguly” in our study.

Keywords: Reduplication, Mahtumkulu Firâkî, Turkmen, Turkish languages of the Oghuz group.